

іншого археологічного об'єкту, а на території гори, яка має чималу територію, це взагалі не становить особливих труднощів.

Місцезрештування гори Пивиха є досить зручним. Дорога до гори Пивиха проходить по центральній київській трасі, а саме транспортне сполучення дає змогу легко і швидко дістатися до зазначеної цілі. Але, на жаль, обабіч дороги немає жодного вказівного знаку чи дошки, які і сповіщали про розташування заповідної території, а це є ще однією проблемою в популяризації пам'ятки. За висновками фахівців у географічному розрізі гора Пивиха представлена краще, ніж в історичному контексті. Це є прикрим розчаруванням для місцевих краєзнавців, жителів району та небайдужих до історичних цінностей.

У 2008 році гора номінувалася від Полтавщини на всеукраїнському конкурсі «7 чудес України». У список офіційних чудес вона не потрапила, однак її естетична привабливість, історична значущість на наш погляд, не є перебільшеною. Тому популяризація даного об'єкта є важливим завданням вивчення історії «малої Батьківщини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / О.М.Маринич – К.: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989.
2. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра / В.Г.Пазинич. – К.: Аспект-Полігра, 2007. – 377с.
3. На Полтавщині здійснюються заходи щодо недопущення руйнування ландшафтного заказника місцевого значення «Гора Пивиха» [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/>
4. Волошин П. Гора Пивиха – гора із гір [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://gradizk.at.ua/index/gora_pivikha_gora_iz_gir/0-18
5. В пошуках «Єврейського кладбища» или история Пивихи [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://blyuz.rybalka.com/blog/view/10750/>

* * *

УДК 94 «1945–1949»: 930.25

Д. Веденсєв

ТРАГІЧНА ЗАГИБЕЛЬ ЕПИСКОПА ТЕОДОРА РОМЖИ У КОНТЕКСТІ ЛІКВІДАЦІЇ УНІІ В ЗАКАРПАТТІ: НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

У статті на основі уперше виявлених автором в архівах спецслужб документів висвітлюються обставини замаху та смерті діяча Української греко-католицької церкви у Закарпатті єпископа Теодора Ромжи. Досліджуються

історичні обставини ліквідації унії в Закарпатті, роль в цьому агентурно-оперативних заходів радянських органів державної безпеки.

Ключові слова: *Українська-греко-католицька церква, спецслужби, унія, державно-церковні відносини, Т.Ромжа.*

У 2016 році виповнюється 70 років Львівському церковному собору 8-10 березня 1946 р., на якому було ухвалено рішення про скасування Брестської унії 1596 р. та об'єднання Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Галичини із Руською Православною Церквою (РПЦ). Розкриття архівів спецслужб та новітні наукові дослідження наочно показали роль спецслужб в організації форсованого злиття конфесій, адже саме органи держбезпеки виступали провідним зряддям державно-церковних відносин у сталінському СРСР [1; 2; 9; 10; 11;12; 14;15;17].

Значно меншою мірою висвітлено процес ініціювання та організації владою із застосування повного арсеналу «тонких чекістських заходів» ліквідації греко-католицької конфесії в Закарпатті. При цьому необхідно зважати, що заходи з розпуску УГКЦ стимулювалися вагомністю Закарпатської України з погляду реалізації геополітичної стратегії Кремля у рамках Ялтинско-Потсдамської системи та передачею державами-переможцями у Другій світовій війні Східної Європи у сферу впливу СРСР. Між тим, діяльність спецслужб в ході підготовки скасування унії в Закарпатті не менш цікава з дослідницького погляду, рясніє драматичними історичними епізодами, до яких відноситься і насильницьке усунення лідера духовного опору ліквідації УГКЦ в Закарпатті – єпископа Теодора Ромжі.

У релігійній сфері Закарпаття (яке за міждержавною угодою СРСР та Чехословаччини від 29 червня 1945 р. було передано до складу СРСР та УРСР) в 1944–1945 рр. склалася непроста ситуація. Ще у листопаді 1944 р. регіональний з'їзд православного духовенства в Мукачеві прийняв «маніфест» про об'єднання Мукачевсько-Пряшівської єпарії Сербської православної церкви з РПЦ. 7-13 грудня 1944 р. делегація закарпатської громадськості та духовенства у супроводі начальника «релігійного» підрозділу контррозвідувального управління Наркомату держбезпеки (НКДБ) СРСР полковника Г.Карпова (голови Ради у справах РПЦ при уряді СРСР) чотирижиди зустрічалась з місцеблюстителем Патріаршого престолу митрополитом Алексієм та членами Священного синоду РПЦ. Перед урядом та у зверенні до Й.Сталіна делегати ставили від імені «русинської частини» населення питання і про входження регіону до складу СРСР або Російської Федерації безпосередньо [18, оп.23, спр.887, арк.24–28].

Проте така ініціатива навряд чи мала реальну перспективу. В регіоні нараховувалося до 300 приходів УГКЦ (до 62% веруючих області були уніатами), проживала велика угорська громада большая венгерская община (понад 60 приходів Реформатської церкви церкви, а також католицькі громади) Інкорпорація регіону безпосередньо в СРСР могла викликати конфліктну ситуацію, що розуміли і в спецслужбах. Так, у січні 1945 р. зовнішня розвідка НКДБ УРСР підготувала за агентурними даними ряд доповідей про становище в Закарпатті, де констатовалася відсутність єдності серед місцевих суспільно-політичних сил щодо майбутньої державної приналежності та моделі врядування. Йшлося про «велику антирадянську роботу» угорської та чеської громад, розчарування населення падінням рівня життя, численними випадками мародерства з боку червоноармійців тощо. І надалі органи НКДБ-МДБ відзначали протест проти нав'язування колгоспного ладу та високих податків. Набирав силу рух за повернення до Чехословаччини або Угорщини, в якому активну роль відігравав єпископат і клір УГКЦ [7, спр. 29447, т.1, арк. 103–110; 5, оп.4, спр.7, арк.44; 4, с.406].

Розгортання владою та спецслужбою тиску на греко-католиків лише посилювало відразу до нової адміністрації. Проте в регіон на посилення Управління НКДБ-МДБ прибула група співробітників «антирелігійного» підрозділу – відділів «О» МДБ УРСР та УМДБ областей Галичини. Було створено «через агентуру серед авторитетів» УГКЦ делегацію «лояльних» уніатських кліриків на чолі зі священником Бецою, котрі звернулися до архієпископа Львівського й Тернопільського Макарія (Оксіюка) з проханням про воз'єднання з РПЦ. Среди уніатського клиру придбали негласних помічників негласних помічників «Хмурого», «Ортіма» (останній співробітничав з угорською жандармерією і видавав їй партизан) та інших.

Оскільки глава єпархії УГКЦ єпископ Теодор Ромжа категорично відмовлявся вийти з під канонічної юрисдикції Ватикану, вивчалися можливості висування «альтернативних» лідерів уніатської громади області. Йшлося. Зокрема, про папського прелата (с 1943 р.), професора теології й богословської академії в Ужгороді Олександра Хиру, який виступив ініатором встановлення контактів УГКЦ з Червоною Армією (утім, в подальшому це не врятувало його від табірної строку у 1949–1956 рр.) ОГА СБУ. Ф.65.Д. С-9113.Л.126–130

До середини 1946 р. в Закарпатті велося богослужіння в 152 православних й греко-католицьких громадах Було до 275 уніатських пастирів, 44 монастирі (82 насельника) [9, с. 285].

З середини 1947 р. наступ на УГКЦ в регіоні значно активізувався, зокрема – в активну оперативну розробку взяли членів капітули,

підозрюючи. Що вони хочуть передати єпархію під пряме управління Ватикану. Органи МДБ арештували 18 священників, завели справи на 107 приходських парохів, придбали 39 агентів та 71 інформатора (з них 29 священників УГКЦ) [5, оп.4, спр.7, арк.17; спр.9, арк.1–1]. Колишній голова Ініціативної групи із організації об'єднання УГКЦ з РПЦ в Галичині протопресвітер Гавриїл Костельник у записці від 1 вересня 1947 р. констатував обмежені умови для добровільного злиття конфесій через сильну мад'яризацію регіону, відсутність «ініціативних елементів» в УГКЦ, здатних очолити процес, відтак радив застосувати «зовнішній тиск» [6, Оп.145, спр.7, т.2, арк. 133–137].

За таких умов згаданий Т.Ромжа займав принципову позицію. Владу вкрай драматувала «антирадянська агітація» архієрея, його негативне ставлення до колективізації та інших соціально-економічних заходів «Советів», відмова від націоналізації монастирських земель, вилучення «фашистської літератури» з бібліотек і семінарії, передачі метричних книг з храмів до РАГСів, приховування від конфіскації коштовних богослужбових предметів тощо. «искушением сатаны» и перехода в Православие лишением сана и отлучением от церкви. Крім того, суворий ієрарх звертався із скаргами на самочинну владу до голови Президії Верховної Ради СРСР, а священника-відступника погрожував позбавленням сану та відлученням від церкви.

Усунення владики Теодора перетворювалося в ключовий момент просування на шляху ліквідації унії. Як видається, доля архієрея вирішувалася в вересні 1947 р. навколо обговорення доповіді заступника начальника відділу «О» МГБ УРСР капітана І.Богданова, який у серпні інспектував регіон і виявив різке зростання спротиву офіційній лінії, висловив підозру про підготовку Т.Ромжею масових виступів вірян. Згаданий Г.Костельни повідомив про загрозу фізичної розправи з ним обурених селян під час гостювання у благочинного Поповича с.Велике Давидкове під Мукачевим [5, оп.4, спр.30, арк.268].

І.Богданов наводив думки кваліфікованих агентів «Усова», «Славянського», «Шевчука» про необхідність висилки бунтівного єпископа за кордон, або на служіння в Будапешт (думка Г.Костельника) [5, оп.4, спр.30, арк.246–260].

Як були переконані контррозвідники, Ромжа, випускник коледжу «Руссікум», вів розвідку на користь Ватикану, з 1944 р. встановив зв'язок з представником англійської розвідки, полковником, чехом Галою). У 1945 р. НКДБ перехопив кур'єра Т.Ромжі в Ватикан. М.Хрущов вважав, що єпископ збирає відомості про плани операцій проти підпілля ОУН через монахів з оточення дружини першого секретаря Закарпатського

обкому партії І.Турянці. Сам очільник ЦК КП(б)У наполягав на фізичній ліквідації архієрея ОГА СБУ [8, спр.С-9113, т.11, арк. 49].

В 1990-ті рр. з'явилися сенсаційні спогади одного з керівників зовнішньої розвідки, очільника розвідувально-диверсійного управління НКВС-НКДБ генерал-лейтенанта Павла Судоплатова (1907–1996). Як стверджував чекіст, єпископа Ромжу ліквідували 1 листопада 1947 р. – спочатку він був трамований у підстроєній ДТП 27 жовтня, а потім у лікарні добитий уколом яда кураре медсестрой-агентом. Для цього, мовляв, з Москви прибув начальник токсикологічної лабораторії МДБ СРСР Майрановський. Ліквідація, начебто, відбулася з санкції Н.Хрущова [16, с. 413–414].

Версію про наїзд вантажівки на єпископа підтримує і колишній співробітник віддлу «О» МДБ УРСР Г.Санніков [13, с. 98–99].

Автором статті виявлені унікальні документи 2-го (антирелігійного) відділу 5-го Управління МДБ УРСР, присвячені загибелі єпископа, включаючи рукописну і завірену копію історії хвороби Т.Ромжи, примірник акту паталогоанатомічного обстеження з оригіналами підписів членів комісії, та інші матеріали щодо обставин смерті 36-річного єпископа [5, оп.4, спр.30].

Постанова про порушення кримінальної справи по факту ДТП й травмування Т.Ромжі та осіб, які слідували з ним, біля с.Лохово-Іванівці «невідомими злочинцями» була порушена прокурором Мукачевського округу Л.Телігой 1 листопада 1947 р. На бричку, в якій їхав з богослужіння архієрей та чотири священники, налетіла на великій швидкості вантажівка «студебеккер».

В історії хвороби №6709/47 зазначається, що Т.Ромжа, 1911 р. народження, поступив у перше хірургічне відділення Мукачевської лікарні «негайно після аварії» (заввідділенням А.В.Фединець зробив більшу частину записів) із «забитими ранами нижньої губи й підборіддя, а також переломом нижньої щелепи». Медики провели обробку ран, наклали шини на перелом.

В записах від 28–31 жовтня констатувалося, що у хворого «стан цілком задовільний», «вночі спав», діяльність серця й легенів нормальні. Однак вночі проти 1 листопада різко погіршив стан постраждалого: «о 12 годині хворому стало погано, став безпокійним, блідим, виступив холодний піт. Був викликаний черговий лікар. Через 3-5 хвилин скорий помер». Сталося це о 0.50 1 листопада 1947 р. Викликаний медсестрою (прізвище не зазначалося) черговий лікар М.І.Мішкольці знайшов хворого непритомним, з поверховим, переривчастим диханням.

В епікрізі хвороби лікар Власюк дійшов висновку, що причиною летального кінця послужила «емболія одієї із артерій життєво важливих відділів головного мозку».

2 листопада об 19.00 в Мукачевській міськлікарні відбулася судово-медична експертиза тіла покійного, яку провела судмедексперт Д.Н.Любомірова. Присутні були начальник обласного управління міліції підполковник Мирний, слідчий окрпрокуратури Легеза, сім лікарів на чолі з А.Фединцем.

У «Висновках» експерта зазначалося, що виявлені пошкодження 5-6-денної давнини, які відносяться «до розряду середньої важкості». Причина смерті: «набряк мозку з субарахноїдальним крововиливом в області ножок мозка й крововилив в мозочок в результаті отриманих пошкоджень при аварії».

Автор надав копії документів для аналізу закарпатському лікарю з великим стажем, спеціалісту з медицини катастроф В.І.Кавці, який з колегами піддав їх власному розгляду. На їх думку, дивним виглядає те, що лікарі зосередилися на лікуванні перелому щелепи, і не проводили інтенсивну терапію з огляду на можливу (що так і виявилось) черепно-мозкову травму. Розвинувся набряк мозку, причому у таких випадках критичним вважається рубіж 4-5 днів після травми. Картина останніх хвилин життя покійного цілком вкладається в ординарну у таких випадках. Смерть від кураре настає через 20-30 сек., через 10-15 хвилин отрута в організмі розпадається і не виявляється. Лікарі схиляються до діагнозу смерті від крововиливу, до чого могла спричинитися невірна діагностика і неадекватне лікування. Удар справді був сильним, адже потерпілий священник Даниїл Бачинський до місяця був непритомний у лікарні, ще у березні 1948 р. продовжував ходити з милицею [5, оп.4, спр.30, арк.168].

Значимо, що П.Судоплатов писав мемуари за допомогою сина Анатолія у вельми похилому віці, нерідко спотворював деталі «таємної історії» СРСР або перказував їх з чужого голосу [див.: 3]. Не виключено, що в історії з Т.Ромжею він хотів і зайвого разу спаплюжити свого ворга М.Хрушова, адже при ньому «берієвець» Судоплатов був репресований і до 1968 р. томився у сумнозвісній Володимирській в'язниці.

Лише 3 листопада 1947 р. запискою по ВЧ МДБ УРСР доповів начальнику відділу «О» МДБ СРСР полковнику Дубровіну: 27 жовтня об 11 год. «сталася автомобільна катастрофа», машина «студебеккер» «наскочила» на парокінну бричку. Єпископ Ромжа отримав «серйозні телесні ушкодження», від яких і помер . [5, оп.4, спр.30, арк.161].

Органами внутрішніх справ проводилося розслідування ДТП. Згадувалося про появу на місці злочину і другого авто – джипа «вілліс».

14-15 лютого обласна ДАІ провела безрезультатну перевірку гаражів громадянських організацій та військових частин (тут дисклокувалася стрілецька дивізія, авіачастини), фактів угонів і крадіжок «студебеккерів» також не виявили [5, оп.4, спр.30, арк.162].

Одночасно спливла історія з лікарем пологового відділення міськклікарні І.Анісімовим, який «поширено базикав, що Ромжа «загинув» в результаті «нападу» і «вбивства» [5, оп.4, спр.30, арк.163–174].

Ситуація відслідковувалася через агентуру МГБ в УГКЦ. 12 лютого 1948 р. джерело «Іван Смутний» переказав розповідь згаданого О.Хири. Начебто місцевий священник І.Сокол під час поїздки до Москви повідомив там «групі монахів» з Франції про обставини загибелі Ромжи, адже був особисто свідком: в 100 метрах від місця події він побачив «в якості убивць і грабіжників, і упізнав співробітників МДБ». За словами Хири, на місці Сокола «інший нормальний священник за таку місію навряд чи б узився» [5, оп.4, спр.30, арк.166–167].

14 лютого 1948 р. міністр держбезпеки УРСР с. Савченко затвердив «План агентурно-оперативних заходів з ліквідації уніатської греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР». План, зокрема, передбачав розширення бази конфіденційного співробітництва з чекістськими органами, арешти низки священників, які категорично противилися об'єднанню церков (хоча серед них були і колаборанти, що співпрацювали зі спецслужбами угорських агресорів), призначення агентів МДБ настоятелями ключових храмів, створення групи із «прогресивної інтелігенції» для пропаганди ідеї ліквідації унії та злиття з РПЦ, компрометація «непримиренних» кліриків УГКЦ, посилення податкового пресу на УГКЦ, об'єднання монастирів та адміністративну передачу культових споруд у відання православної єпархії ОГА СБУ [5, оп.4, спр.9, арк.21–25].

28 лютого 1949 р., під час велелюдного богослужіння у монастирі святого Миколая на Чернечій горі під Мукачево, в день Успення Пресвятої Богородиці, архієпископ Макарій (Оскіюк, з червня – керуючий Мукачевською єпархією з титулом архієпископа Львівського, Тернопільського й Мукачевсько-Ужгородського) та отець Іриней Кондратович зачитали акт про ліквідацію Ужгородської унії 1646 р. та перехід греко-католиків Закарпаття в Православ'я (акт підписало менше половини пастирів УГКЦ регіону).

На той час спецслужба завербувала 27 священників, 126 – перебувало на оперативному обліку, 110 – розроблялося по оперативних справах, 16 партсирів арештували. Станом на листопад 1949 р., за даними МДБ УРСР, не воз'єдналося з РПЦ 88 священників області (42%).

Отже, адміністративно-репресивний механізм «саморозпуску» греко-католицької конфесії у Закарпатті базувався на застосуванні агентурно-оперативних можливостей спецслужб, спецпропаганді, репресіях та незаконних спеціальних операціях, супровожувався численними порушеннями свободи сумління та конституційних прав громадян. Замах на єпископа Т.Ромжу, фігура якого розглядалася як ледве не головна перешкода на шляху ліквідації унії в регіоні, слугує тому переконливим підтвердженням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.). – Полтава: АСМІ, 2014. – С 337–452.
2. Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород: Закарпаття, 1999. – 503 с.
3. Веденеев Д., Шевченко с. Товарищ Судоплатов преувеличивает... // Еженедельник «2000». – 2000 – 22 декабря.
4. Волошин Ю. Ліквідація Ужгородської унії // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №1-2.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф.2.
6. ГДА СБУ. Ф.3.
7. ГДА СБУ. Ф.60.
8. ГДА СБУ. Ф.65.
9. Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2010. – №36. – с. 278–292.
10. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. I. – 920 с.; Т. II – 804 с.
11. Митрополит Андрей Шептицкий у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К.: УВС, 2005. – 480 с.
12. Пагирия О. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338>
13. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 544 с.
14. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко- католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 190 арк.

15. Стоцький Я. Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. – К., 2008. – 510 с.
16. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 685 с.
17. Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. З. документів і матеріалів. Львів: Місіонер, 2006. – 650 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1.

* * *

УДК 82-6(093)(477.53)

А. Шаповалова, В. Стойчев

ПАРТИКУЛЯРНА ПЕРЕПИСКА В.С. ПОПОВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МАЄТКУ РЕШЕТИЛІВКА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті автори визначають роль приватної переписки В. Попова у вивченні історії Лівобережної України, аналізують її цінність як джерела у вивченні історії українських земель кінця XIII – початку XIX ст..

Ключові слова: партикулярна переписка, В. Попов, джерело, історія, лист.

Серед джерел особистого походження особливої уваги заслуговують приватні листи. В нашому випадку партикулярна переписка представника дворянської родини представляє науковий інтерес не тільки як матеріал біографічного дослідження, а є також цінним джерелом історико-краєзнавчих досліджень.

Епістолярні джерела дають можливість доповнювати та деталізувати ті чи інші історичні події і явища, обґрунтовувати їх, демонструвати ставлення і сприйняття до них у суспільстві певного часового проміжку. Репрезентативна можливість даного виду джерел досить висока, не дивлячись на їх суб'єктивний характер, тож є важливим матеріалом для дослідників. З одного боку, лист писався комусь особисто, тож і факти у ньому мають передаватися відносно правдиво. Проте, інформація, яка викладена у листі, має ставитися під сумнів так, як не можливо відверто висловити думку, і у кожного автора власний погляд на подію чи явище [2, с. 88].